

אלון ניסים כהן
מלכת היהודים

www.QueenOfTheJews.com
Email: info@QueenOfTheJews.com

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום, הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני), ללא אישור בכתב מבעל זכויות היוצרים.

Berkeley International Books™

פרק 11

מיכאל אהב את הנהר. אומרים שפרט לנהר פיק לא היה לו חבר מימיו. הוא היה סגור בתוך עצמו. מעולם לא ביקש לדבר עם איש, וכנראה שלא אהב איש מעודו. משהו בו כבה אי שם, ולא הותר בו כל רצון לחיות.

גם את אשתו הוא לא אהב מעולם. הוא נשא אותה רק כדי למלא את חובתו, להעביר את השרביט הלאה. נדמה היה שזהו היעד היחיד שהניע את מיכאל בחייו, להצליח לשרוד, להעביר את האחריות הלאה, ולסיים את תפקידו בחיים. הוא לא רצה להיות זה שינתק את אותה שרשרת מופלאה שפָּנּו כה רבים לפניו.

אך כל יום בחייו היה קשה מנשוא. הוא שנא בני־אדם. הוא לא יכול היה לחיות בסביבתם. הוא פחד מהם. הוא הרגיש שאנשים הם רעים. תמיד אמר לעצמו שאנשים הם הגרועים בבעלי החיים. ליצר הרע האנושי, חשב, אין אח ורע בעולם. לא לחינם אמרו אבותיו כי לולא מוראה של מלכות היו האנשים אוכלים חיים איש את רעהו. הוא הסכים איתם בכל ליבו.

מיכאל ראה במו עיניו כמה רעים יכולים להיות בני האדם. הוא חווה על גופו את הנורא מכל, אבל הוא נצר הכול בליבו, הוא לא שיתף איש בסודו. נדמה שלא סמך יותר על איש. הם הרי כולם אותו הדבר, חשב. כמה ניסו אשתו וילדיו ל"הוציא" ממנו את האבן שרבעה על ליבו, להבין את הסוד הגדול שלא הותר בו שמחת חיים או אהבה. אבל הם לא הצליחו. הוא לא שיתף איש בסודו. רק את הנהר הוא שיתף. רק על הנהר הוא סמך, ורק אותו הוא אהב.

בכל יום, לפנות ערב, הלך מיכאל אל הנהר. הוא לקח בקבוק יין בידו, והלך לבלות שעות ארוכות עם הנהר, לעיתים עד חצות. הם דיברו על כל נושא שבעולם. מיכאל דיבר והנהר הקשיב. הוא הקשיב בקשב רב. מיכאל הרגיש זאת. הוא לא רק הקשיב, הוא התרגש עם

מלכת היהודים

מיכאל, הוא הבין לליבו. מיכאל הרגיש כי הנהר ממתין לבואו. כשאיחר, או כשנבצר ממנו להגיע, לא התקשה לראות את שמחתו של הנהר לכששב. הנהר געש וסער משמחה. המים סטו ועלו על הגדה כמו מנסים ללטף את מיכאל, לגעת בו, להרגיש את חום גופו מקרוב. מיכאל הכיר את הנהר בכל גלגוליו. וכך גם הנהר. הם בילו יחדיו בוקר וערב, קיץ וחורף. הם גדלו והתבגרו במשותף. הנהר התבגר לאט ומיכאל מהר. הנהר נולד שנים רבות לפניו, וַיֵּלֶךְ, אומנם, אחריו, אך הם הרגישו כי צעדו כְּבֶרֶת דרך יחדיו. צעדו שכם אל שכם. הנהר ראה את מיכאל בימיו העצובים ובאלה העצובים עוד יותר. הוא חיכה לו תמיד, ותמיד באותו מקום. וכך גם מיכאל, תמיד לצידו. מיכאל ראה את שמחתו של הנהר לעת קיץ ואת בדידותו עם בוא הסתיו.

גם בימיו הקשים ביותר של הנהר היה שם מיכאל. הוא לא זנח אותו לרגע. גם כשהיה הנהר קפוא כולו. גם בימי החורף הקשים. מיכאל היה שם תמיד לצידו. הוא הביט אז בנהר המתכנס אל עצמו, וחיכה כמותו לימים אחרים. הם חיכו יחדיו. חיכו לעבור את הקור הכבד, את הבדידות, את הסופות שאיימו על הכול. הוא ליווה את הנהר כשהעדיף אז לישון. הוא לא הפריע לו. הוא הגיע לזמן קצר. רק כדי לא להשאיר אותו לבד. הם שתו את מנת היין היומית ונפרדו לדרכם, מחכים יחדיו לימים אחרים.

אבל רק דבר אחד חָסַר לנהר. הוא הצטער על כי לא זכה לראות את מיכאל בילדותו. הוא הרגיש כי משהו ממיכאל חסר לו. מיכאל בילה את ילדותו במקום אחר, הרחק ממולדובה. הוא הגיע אל העיר קישינב רק בגיל מאוחר יחסית, רק כשכבר נשא בנפשו את אותו משא כבד שלא הותיר בו ולו קמצוץ משמחת החיים.

מיכאל סיפר לו אומנם הכול על אותה ילדות רחוקה. ניסה להשלים במילים את החסר. אבל לא היה די בכך. הנהר רצה לראות את התמונות, לשמוע את הקולות ולצפות באירועים עצמם. הוא רצה לראות את בית הוריו של מיכאל, את ילדותו, את הילדה שכל-כך אהב, מילים לא הספיקו לכל זאת, מילים לא הצליחו להעביר אותו אל מחוזותיה של אותה ארץ רחוקה ואל אותו אסון אשר לקח ממיכאל את יצר הקיום.

בכל ערב מחדש, משסיימו את בקבוק היין, היה חוזר מיכאל על אותה בקשה מן הנהר, "קח אותי אל אהובתי, אני לא יכול יותר", אך הנהר לא יכול היה לעזור. שוב ושוב נאלץ הנהר להזכיר למיכאל כי לצערו הוא מגיע רק לים השחור, ואהובתו נמצאת הרחק משם, כמובן. את מיכאל זה לא סיפק. הוא חזר והקשה, "לפחות תקרב אותי, גם זה יעזור". אך גם לזאת נאלץ הנהר לסרב.

הוא נאלץ לחזור ולהזכיר למיכאל את משפחתו, את אשתו ובעיקר את חובתו להעביר את השרביט הלאה, להעביר אותו אל בנו, אל אהרון. "אתה לא יכול לקום וללכת עכשיו", הוא אמר, "עליך להשלים את המשימה". ומיכאל? למיכאל לא נותרה ברירה, בסוף הוא תמיד השתכנע.

נחמתו היחידה של מיכאל הייתה כי בכל פעם שביקש, הצליח הנהר, בכל זאת, לעשות משהו עבורו – הוא הצליח להביא לו את זיכרונותיה של אהובתו, להביא את ריחה, להביא את קולה, להביא את התקווה לראותה ביום מן הימים. גם זה היה הרבה. הייתה זו אולי הסיבה המרכזית בגללה הלך כל ערב מחדש אל הנהר. הוא הלך לגעת, ולו מעט, באהובתו הרחוקה.

מיכאל עבד בחנות היינות של חמו. בשנים הראשונות תלה בו האיש תקוות רבות. הוא קיווה כי בבוא היום ישא מיכאל בעול הפרנסה. אבל זה לא נמשך זמן רב. מהר מאוד הוא הבין כי אל לו לבנות ציפיות גדולות מדי מחתנו. בכל יום שחלף מאז אימץ אותו אל משפחתו, הכניס אותו אל חייו והשיא לו את בתו, ראה כיצד הולך מיכאל ומסתגר בתוך עצמו, הולך ומתכנס בתוך בועה אליה לא נתן לאיש להיכנס. כשנולד אהרון, בנו הראשון של מיכאל, עוד קיוו שיבוא המפנה, אך גם זה לא עזר. אחר־כך נולד יהודה ולבסוף לאה, אך גם הם לא הצליחו לחבר את מיכאל אל המשפחה. הוא המשיך והסתגר בתוך עצמו, מסתפק בתקשורת מינימאלית עם הסביבה.

כולם ניסו לפצח את סיפורו, אך הם לא הצליחו. הם לא הכירו איש ממשפחתו, לא ידעו דבר מעברו, ונאלצו רק לנחש את סיפור חייו, את אותו חלק בסיפור שהפך אותו לעלה נידף ברוח, לאדם שלא

אהב איש, שלא ביקש את חברתו של איש, ושהתבודד שעות ארוכות על שפת הנהר.

היום היחיד יוצא הדופן בחייו של מיכאל, היה היום שבו הגיע בנו אהרון לגיל מצוות. באותו היום לא קשה היה להבחין בשמחתו הכנה. הוא הרגיש שהצליח להגיע אל פסגת חייו, הצליח לממש את ייעודו בחיים. מנער שחלם לכבוש את העולם הגיע מיכאל למצב בו כל שהניע אותו היה הרצון להוליד את הדור הבא, לדאוג שיגיע לגיל מצוות, יתוסף אל החומש, יקבל את האחריות עליו, וימשיך את השרשרת המשפחתית. כל שביקש מיכאל הוא שלא לקטוע את אותה שרשרת אנושית מופלאה שהחלה עם חלקיה בן-בכור תשעים וחמישה דורות לפניו ונמשכה כנר תמיד עד אליו ממש.

את האחריות על החומש הוא קיבל 23 שנה לפני-כן, עת הגיע לגיל מצוות והתווסף בעצמו אל החומש. לא סתם התווסף אל החומש. התמזל מזלו של מיכאל והוא זכה להיות ה"חומש" בעצמו, כלומר, בן הדור החמישי הזוכה להעתיק את תוכן המגילה אל מגילת קלף חדשה בטרם יוסיף את שמו לרשימה. דור חמישי זה, הנקרא "חומש", נחשב קדוש במשפחתו, וזיכהו על-כן לכבוד גדול, אפילו גדול מאוד, הרבה מעבר לכל אותם דורות ביניים אשר נוספו פשוט אל הקלף הקיים ונקראו "שליחים".

מיכאל זכר היטב את הכבוד הרב שרחשו לו כולם. כמה תקוות פָּלוּ בו. כמה קיוו כי הוא, בקדושתו, יוביל את המשפחה לעידן חדש בגורלה. אבל לצערו הוא אכזב את כולם. הוא לא הצליח לממש אף לא אחת מאותן תקוות. חייו זרמו בנתיבים אחרים, לא מתוכננים. הדבר האחרון שרצה מיכאל הוא להיות גם זה הקוטע את השרשרת. רק לא זה. גם בימיו הקשים ביותר החליט כי הוא לא ייתן לזה לקרות. הוא חייב להעביר את השרביט הלאה. הוא חייב להצליח. והוא אכן הצליח, הוא לא נתן לזה לקרות. הנה הצליח באותו יום מאושר להביא את אהרון לגיל מצוות ולהעביר אליו את האחריות הגדולה.
עול עצום ירד מליבו.

הוא חש כי מיצה את חייו. הוא הצליח לא לקטוע את אותה שרשרת אנושית הנמשכת מאז שנת 67 לספירה. אמנם הוא לא הגשים אף אחת מן התקוות הגדולות שתלו בו, אך לכל הפחות הצליח

להשאיר את נר התמיד בוער. הצליח לבצע ללא רבב את שהטילו עליו אבותיו.

אולי, בעצם, עם מידת מה של רבב.

לפני שהעביר מיכאל את החומש לבנו, מחק הוא בדיו, לראשונה בתולדות החומש, את שם העיר משמונה הדורות האחרונים שבחומש. הוא רצה למחות את זכר המקום שהרס את חייו ואת חיי אבותיו. הוא לא רצה שאיש יזכיר עוד את שמו של המקום הארור הזה. מיכאל ידע, אומנם, כי מחיקה זו תיצור לצאצאיו "חור" בן 180 שנה בתולדות משפחתם, אבל לא היה לו אכפת. הוא הבין, אומנם, כי בגללו לא ידעו צאצאיו היכן חיו אבותיהם מאז 1720, עת חיו בדמשק, ועד 1900, עת עברו לקיישינב, אך למיכאל זה לא שינה דבר, הוא החליט למחות את שם המקום, וכך עשה.

חור ענק בן 180 שנה נוצר בחומש.

עם תום טקס ברי-המצווה והעברת החומש לבנו, חזר מיכאל מחדש אל הבועה. היה עוד מי שקיווה כי אותה הקלה עצומה תביא את השינוי הגואל ומיכאל יחזור לחיים, יתאושש, יתחבר מעט לסביבתו, אך זה לא קרה. מייד התכנס מיכאל חזרה ואטם את עצמו לסביבה. מצבו אפילו החמיר. כעת, משהגשים למעשה את מטרת חייו, לא נותרה לו בעצם כל סיבה להמשיך ולחיות.

כך לפחות חשב.

מיכאל בילה יותר ויותר עם הנהר. הוא לא הפסיק לספר לו על ההקלה שבליבו, על העול העצום שפג באחת, משהצליח להגשים את ייעודו. הוא הרגיש כי רק הנהר שמח באמת בשמחתו. רק הוא מבין לליבו. מיכאל גם ידע כי הוא חב לו, בעצם, הרבה מן ההצלחה. הרי היה זה הנהר שלא נתן לו לוותר. הנהר היה זה שהזכיר לו שוב ושוב את חובתו, הורה לו את הכיוון, וחשוב מכל החזיק אותו ביד כדי שלא ייפול חלילה בדרך.

אז גם באו ימי החורף הקשים ואיתם הדכדוך העמוק. מיכאל חזר וביקש מן הנהר שייקח אותו אל אהובתו. הוא לא הרפה. הוא חזר והתחנן. והפעם היה זה מסובך אף יותר. הנהר, שלא יכול היה להשתמש עוד בחומש כסיבה לסירובו, נאלץ למצוא הסברים מורכבים הרבה יותר. זה לא היה לו פשוט. במיוחד משהפנים

לראשונה את כוונותיו האמיתיות של מיכאל. מיכאל הסביר לו כי אומנם אין הוא יכול לקחת אותו אל מקומה הנוכחי של אהובתו, אך הוא יכול לקחת אותו אל השמים, לשם הוא מבקש להגיע, שם יחכה לאהובתו.

ומיכאל התכוון לכך בכל ליבו.

הוא לא ראה עוד טעם בעולם, הוא מיצה את חייו, הוא חיכה פשוט לפגוש את אהובתו. זה כל שביקש מיכאל – להמתין לה למעלה. "שם", חזר והסביר, "תהא ההמתנה קלה הרבה יותר". הנהר התנגד. הנהר ניסה בכל כוחו לעודד את רוחו, להראות לו את היופי שבעולם, אך מיכאל התעקש. הוא לא יכול היה לחיות עוד בחברת אנשים. הוא שנא אותם. "הרוע שהכילו", אמר, היה קשה מנשוא עבורו, ושרף את נפשו מבפנים.

הוא אפילו כעס בתוכו על הנהר שקיבל כל־כך בשמחה את הילדים ששיחקו במימיו. הוא ניסה להסביר לו, כי אותם ילדים יגדלו ויהפכו לאכזרים עוד יותר מהוריהם. זה היה לו ברור. אך הנהר סרב להסכים. הוא אהב את הילדים. הוא ניסה להסביר למיכאל כי רובם טהורים וזכים ויהפכו לאנשים נפלאים. אבל מיכאל התעקש. הוא כעס על תמימותו של הנהר. הוא לא הבין כיצד דווקא הנהר הזה, היושב במולדובה, על אם הדרך בין אסיה לאירופה, הנהר שראה, אולי, יותר מכל אחד אחר את האדם במלוא רשעותו, דווקא הוא ממשך להאמין בתום ליבו של האדם. מיכאל לא הבין זאת.

אבל כמוהו גם הנהר.

הוויכוחים ביניהם הפכו סוערים מיום ליום. הפכו ממש למריבות. לילה אחד אפילו זרק מיכאל את הבקבוק הריק על הנהר. בתחילה, התרגז הנהר ושצף, אבל אחר כך נרגע וסלח. הוא ידע כי מיכאל ראה הרבה רוע בחייו, הוא הבין לליבו. לא לחינם, ידע, כעס כל־כך מיכאל על הבריות. זה היה צרוב בדם ורוע בנשמתו.

אך הנהר מעולם לא ויתר, הוא ניסה לדבר על ליבו של מיכאל, ניסה לשכנע אותו לתת הזדמנות לבני־האדם. לראות את הטוב שבהם. בכל יום מצא הוכחות חדשות לטענותיו. אבל ללא הועיל. זה אפילו גרם למיכאל לכעוס עוד יותר. הוא חשש כי גם הנהר אינו מבין עוד לליבו. גם הנהר אינו מבין את הברור מאליו.

אלון ניסים כהן

כך נמשכו הויכוחים. מיכאל מבקש מן הנהר לפתור אותו מחברת אנשים, להעלותו לשמים, לאפשר לו להמתין לאהובתו, והנהר מסרב. המתח הלך והחמיר. בסוף מיכאל נשבר. הוא הרגיש כי הנהר בוגד בו. פשוט כך. הוא החליט לנתק מגע.

שלוש שנים תמימות נמנע מיכאל מלהגיע לנהר. היה לו קשה. הנהר היה חברו היחיד, אך הוא הרגיש שאין לו ברירה – גם עם הנהר כבר אין לו שפה משותפת.

בבית ראו בכך סימן חיובי. מיכאל בילה פתאום את הערבים בביתו. הוא אומנם היה סגור לחלוטין בתוך עצמו, אך במשפחה רצו לראות בכך, אולי, אות לבאות, אולי תחילתו של תהליך. הם קיוו כי הייתה זו תוצאת לוואי של ברהמצווה. זה עוד ילך וישתפר, חשבו. נוצרה לפתע תקווה.

אבל אז בא המפנה.

היה זה מוצאי שמיני של פסח, שנת 1903, ומיכאל ניצח סוף-סוף את הנהר. הנהר השתכנע בצדקתו. לא הייתה לו ברירה, הוא ראה את טבע האדם במלוא חרפתו.

במשך יומיים תמימים תקף המון משולהב את ביתו של מיכאל כמו את שאר בתי היהודים בשכונת הגשר בקישינב. חלונות נופצו, חנויות נבזזו, גרונות שוספו, ילדות נאנסו, ואין כל מגן ליהודים או מפלט. נדמה היה שאותם יומיים של סערה הוכיחו לנהר, לתמיד, כי יצר האדם רע מנעוריו. הנהר ראה הכול.

הוא ראה כיצד הילדים שאהב, גדלו והפכו להמון משולהב. הוא ראה המוני רוסים, מוסתים על-ידי השלטונות, עוברים ברחובות, הורסים, שורפים ובוזזים, מותירים אלפי יהודים מחוסרי פרנסה, רועדים ואומללים. הם לא שכחו ולו חנות אחת. גם לא את חנותו של מיכאל. היא עלתה בלהבות. בקבוקי היין המנופצים זרמו פְּנֵקֵרוֹת, מטילים כתם אדום, בל יימחה, על אומה שטיפחה את אותן מפלצות.

הוא ראה את מיכאל עומד שם ובוכה. הוא הרי לא יכול היה לעשות דבר. הוא רק ירד על ברכיו והתחנן על חייו. איש לא בא לעזרתו. שוטר הרחוב בלאגין עמד שם מן הצד, מחבק ידיים ומביט לשמיים, "מה אתם רוצים שאעשה, שגם אותי הם יהרגו?" מחיילי הצאר ה"אדירים" הוא לא ציפה כבר לדבר, הם עמדו שלובי זרועות, שלל מלוא חופנם, ממתנינים להוראות.

ההוראות לא הגיעו כמובן.

אחר-כך בא הלילה. הלילה שכולם חיכו לו. היהודים קיוו כבר לישון. למחוק מן הזיכרון את השעות האיומות, לשכוח הכול. אבל לא נתנו להם. אירועי הבוקר היו כנראה רק ההקדמה. לפתע, מתוך האופל, מפרבר מאגאלא, הגיחו שוב אותן המפלצות. חבורות, חבורות של מפלצות. הרוצחים הפנימו היטב, השלטון איתם, יש להם אור ירוק, הם יכולים לעשות כרצונם. הם ניצלו זאת היטב. הם יצאו לטרף. נדמה שבחסות החשיכה הוסרו גם מעט המחסומים, שעוד נותרו לרפואה.

הנהר ראה הכול. הוא ראה את המוני הבריונים פורצים לחצרות. הם שלחו נשים, גברים וילדים אל עליות הגג, המרתפים והאורות. גם את מיכאל. הוא ראה את מיכאל, את אותו מיכאל שכל-כך אהב, פונה בבכי מר אל אלוהיו, מבקש עזרה, מבקש עצה, היכן יוכל להחביא את ילדיו. אך הוא לא קיבל תשובה. אולי בעצם לא הייתה תשובה. דבר לא עצר את חבורת המולקזבים צמאי הדם. הם מצאו את כולם. הם פילו את זעמם. הם קיבלו רישיון מן הצאר לתת פורקן לכל יצריו של האדם.

למיכאל לא נותרה ברירה. הוא החביא את הנשים מתחת לערימות של קש ושל חציר, את הבנים שלח אל עליית הגג. הוא קיווה לעזרת שמים, הוא קיווה לעזרת השכנים, הוא קיווה בעצם למעט רחמים. אך דבר לא עזר. השכנים גלגלו עיניים, והשמים? הוי כמה שהוא בכה אל השמים. כמה קיווה שיצילו את בתו. אבל הם לא הספיקו. מיכאל נאלץ לחזות בגרוע מן המוות. נאלץ לצפות בבריונים האונסים את בתו בשרשרת. והיא? היא בסך הכול ילדה, היא צועקת לאבא, אך אבא לא בא.

את זה הנהר כבר לא יכול היה לראות. הוא עצם את עיניו. הוא חיכה אל השקט. חיכה שתסתיים הסערה. וכשבא השקט, הוא פקח את

אלון ניסים כהן

עיניו וראה את הכול. הוא ראה נחלים של דם שזרמו ברחובות, הוא ראה את גופות ההרוגים, את הגולגולות המרוסקות, ואת מיכאל, את אותו מיכאל המפוחד, שבפעם השנייה בחייו הביט אל הבורא ושאל – לשם מה בעצם נולד.

לנהר כבר לא נותר ספק – מיכאל צדק. פתאום הוא הבין את מיכאל. פתאום הבין כי אכן ללא מוראה של מלכות, היו בני האדם אוכלים זה את זה חיים. הנה זה קרה. הנה, ברגע שהתיר השלטון המרכזי את דמם של היהודים, ברגע ששלח הצאר את ההמונים "לנקום" בחסרי הישע על "שחצנותם" או על תמיכתם, כביכול, במהפכנים, זה קרה מייד.

הצאר הרוסי, שרצה להציג את המהפכה כמזימה יהודית, ובכך להטביע את הלהט המהפכני בדמם של היהודים, ניצל בדיוק את הרוע הטבוע באדם עליו התריע מיכאל. די היה במילים כדי לנצל זאת. את השאר עשה היצר.

הם האשימו את היהודים בכפירה ובפגיעה במוסר ובדת. הם האשימו אותם בעושק האוכלוסייה הנוצרית. הם האשימו אותם בהובלת המהפכה. הם האשימו אותם שהם כלי שרת בידי האוסטרו-גרמנים, בניסיונם להפוך את האימפריה העותומאנית כולה לגרמנית. הם האשימו אותם בנאמנות לאיזושהי ממשלה יהודית. את השאר עשה היצר האנושי. הם לא היו צריכים לעשות יותר. המפלצות הבינו את הרמז. המפלצות יצאו לדרך. ללא כל חמלה, ללא שמץ של כלימה, ששו רצו ההמונים אל טרפם. וכשחזרו מן הצייד, הם הותירו אחריהם עם שלם ללא תקווה.

מיכאל, שכבר קיווה בנעוריו כי תמו ייסוריו, לא הצליח להתאושש בפעם השנייה. הוא שכב במיטתו ושיחזר שוב ושוב את הלילה הנורא. הוא כעס על כולם, אך בעיקר על עצמו. הוא לא הצליח להשתחרר מן הזעם על שלא נקף אצבע למען בתו, למען לאה הקטנה. הוא לא יכול היה לסלוח לעצמו. ייתכן כי לא יכול היה למנוע את שעוללו לה, אך לו הקריב לפחות את גופו למענה. קריאותיה לעזרה עלו וצפו בכל רגע, בכל דקה. הוא לא מצא מנוח. שוב ושוב ביקש מהבורא שיגאל אותו מייסוריו.

מלכת היהודים

אחר־כך באה הפואמה ב"עיר ההריגה" וטרפה את נפשו סופית. היא חדרה אל ליבו כסכין. ביאליק, המשורר שנשלח לתעד את האירועים, שלח ביקורת נוקבת אל בני עמו. הוא דיבר על "צאצאי המכבים", אשר נסו "מנוסת עכברים", ומתו "מות כלבים". הוא דיבר על הקרפה, על הבושה, ועל היהודי המתחבא מאחורי הדלת בראותו את אשתו או את בתו נאנסות. זה כבר היה יותר מדי עבור מיכאל. הוא ידע שביאליק צדק. אבל גם ידע שלא הייתה לו ברירה. הוא והאחרים באמת היו חסרי אונים.

עוד באותו הערב הוא הלך אל הנהר. שלוש שנים שכף רגלו לא דרכה שם. אבל כעת לא נותרה לו ברירה. הנהר חיכה לו. הוא ידע שיבוא.

מיכאל לא היה צריך לבקש. הנהר הבין את רצונו. הוא רצה להמתין לאהובתו. "צדקת", הוא אמר, "ראיתי את הנורא מכל. ראיתי את נהרות הדם והיין מתערבבים יחדיו וזורמים לעברי. ראיתי את ערמות הפצועים. ראיתי את פְּכָים של הילדים. ראיתי אותך. ראיתי את צדקתך. אכן יצר האדם רע מנעוריו. קיוויתי שטעית, אבל לדאבוני צדקת."

מיכאל עלה אל הגשר החוצה את הנהר ומאז לא שב עוד. הנהר לקח אותו אל אהובתו. בדיוק כפי שביקש.

בשנת 1905, שנתיים לאחר אותו לילה נורא, ולאחר גל פרעות נוסף ביהודי רוסיה, יוצאים את קישינב בנו בכורו אהרון יחד עם בנו השני יהודה בדרכם אל ארץ ישראל. לימים, הם ועוד 35,000 יהודים שכמותם יקראו "העלייה השנייה". אשתו ובתו של מיכאל יוצאות אף הן את רוסיה, ויחד עם הדוד הולכות בעקבות המוני העם היהודי אל "העולם החדש", אל ניו־יורק, אל ארצות הברית.